

УДК 34.096

УЧАСТЬ МАЛОЛІТНІХ І НЕПОВНОЛІТНІХ У НАЦІОНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Сенченко Н.М., к. ю. н., доцент
кафедри кримінального права та правосуддя

Коваленко А.В., студентка
Навчально-науковий інститут права і соціальних технологій
Чернігівського національного технологічного університету

Стаття присвячена визначенню процесуального статусу неповнолітніх і малолітніх осіб у судових провадженнях, законодавчому закріпленню відповідних прав та реалізації їх на практиці.

Ключові слова: малолітня особа, неповнолітня особа, законний представник, процесуальні права, процесуальні обов'язки, процесуальна дієздатність.

Статья посвящена определению процессуального статуса несовершеннолетних и малолетних лиц в судебных процессах, законодательному закреплению соответствующих прав и реализации их на практике.

Ключевые слова: малолетний, несовершеннолетний, законный представитель, процессуальные права, процессуальные обязанности, процессуальная дееспособность.

Senchenko N.M., Kovalenko A.V. MINORS AND JUVENILES PARTICIPATION IN THE NATIONAL PROCEEDINGS OF UKRAINE

The article is devoted to defining procedural status of juveniles and minors in court proceedings, legislative strengthening proper rights and their implementation in practice.

Key words: minor, juvenile, legal representative, procedural rights, procedural obligations, procedural capacity.

Постановка завдання. У судовій практиці досить поширеними є категорії справ, у яких прямо чи опосередковано зачіпаються інтереси дітей і які, відповідно, привертають особливу увагу держави й суспільства. Підписавши Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, Україна, продовжуючи шлях до євроінтеграції, зобов'язана адаптувати національне законодавство до норм міжнародного права, а особливо щодо захисту прав дітей.

Ступінь розробленості проблеми. Окреслений правовий режим є загальноновизнаним у світі, відображений у багатьох міжнародно-правових актах, які вимагають додаткових гарантій захисту прав дітей і підлітків. Зокрема, це є Конвенція з прав людини (1950 р.), Конвенція про права дитини (1989 р.), Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (1985 р.), Правила ООН, які стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі (1990 р.), Європейська конвенція про здійснення прав дітей (1996 р.) тощо. Усі вони тією чи іншою мірою регулюють права дітей, передбачають обов'язок держави забезпечити дитині захист, необхідний для її благополуччя, і вжиття для цього всіх відповідних законодавчих та адміністративних заходів. На жаль, наявні в нашій державі правові акти, що закріплюють право дитини на захист, не повністю відповідають міжнародним стандартам і не дають змоги відповісти на питання, що виникають у практичній діяльності щодо реалізації її прав.

Мета статті – визначити процесуальний статус неповнолітніх і малолітніх осіб у судових провадженнях, законодавче закріплення відповідних прав та реалізацію їх на практиці.

Виклад основного матеріалу. Законодавець намагається знайти оптимальну модель

судового процесу, яка дозволила б усебічно враховувати інтереси дітей, ефективно реагувати на порушення їхніх прав і не допускати їх у майбутньому. Але створення такої моделі є досить складним і тривалим етапом удосконалення вітчизняного законодавства. Найбільшої складності додає те, що судочинство може здійснюватися в чотирьох судових провадженнях: адміністративному, цивільному, господарському та кримінальному. У кожному з цих процесів діти мають різні статуси, а отже, і різні права й обов'язки.

Виходячи з традиційного уявлення про правовий статус дитини, захист її порушених прав та інтересів, за загальним правилом, покладається на законних представників (батьків, опікунів, піклувальників тощо). Але подібний підхід є дискусійним при реалізації прав дитини й тому потребує детального аналізу. Згідно з чинним законодавством, в Україні малолітньою вважається особа, яка не досягла 14-річного віку, а неповнолітньою – особа у віці від 14-ти до 18-ти років. На підставі такого розмежування, відповідно до Цивільного кодексу України [1], малолітні особи мають часткову цивільну дієздатність, а неповнолітні – неповну цивільну дієздатність, що впливає й на набуття ними процесуальної дієздатності. Тому необхідно розглядати цих осіб як можливих учасників судового процесу окремо. Оскільки учасниками судового процесу є особи, які беруть участь у справі, то, відповідно, і діти можуть бути стороною по справі (позивачем чи відповідачем у цивільному, адміністративному процесах і потерпілим чи обвинуваченим у кримінальному процесі), а також свідком.

Як правило, участь малолітніх осіб як самостійних суб'єктів процесуальних правовід-

носин не допускається. Їх права захищаються в суді виключно законними представниками. В основу такого підходу покладені медичні, психологічні та педагогічні чинники, які покликані убезпечити малолітню дитину від негативного впливу на її свідомість судових процесів. Виняток із цього правила становлять випадки, коли малолітня особа виступає в ролі свідка у справі. Чинним законодавством не визначено вік, з якого особа може бути залучена як свідок. Лише аналізуючи практику судових проваджень, можна зробити висновок, що для отримання об'єктивних і правдивих свідчень заслуховують свідків, не молодших за 9 років [2, с. 299].

При вирішенні цього питання суд має з'ясувати, чи можна залучити до справи іншого свідка (повнолітню особу), і тільки в разі відсутності такого, свідком у справі може бути малолітня особа. У подібній ситуації законодавець також урахував вікові особливості свідка, тому передбачає для малолітніх (неповнолітніх) свідків певні правові гарантії. Так, наприклад, свідок, який не досяг 16-річного віку, після закінчення його допиту видаляється із зали судового засідання, крім випадків, коли суд визнає необхідною присутність цього свідка в залі судового засідання. Виходячи з цього, варто відзначити, що участь малолітньої особи в тій чи іншій процесуальній ролі є небажаною з точки зору її становлення як особистості [3, с. 309].

Положення Господарського процесуального кодексу України [4] закріплюють, що учасниками судового процесу в господарському суді можуть бути особи, які мають процесуальну дієздатність, тобто повнолітні. А категорія «свідок» взагалі відсутня. Тому участь дітей у цьому судовому процесі не допускається.

Кодекс адміністративного судочинства України (далі – КАС України) [5], зокрема ст. 48, зазначає, що здатність особисто здійснювати свої адміністративні процесуальні права та обов'язки, у тому числі доручати ведення справи представникові (адміністративна процесуальна дієздатність), належить фізичним особам, які досягли повноліття й не визнані судом недієздатними, а також фізичним особам до досягнення цього віку у спорах із приводу публічно-правових відносин, у яких вони, відповідно до чинного законодавства, можуть самостійно брати участь. Так, відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення [6], адміністративну відповідальність несуть особи, які на момент учинення адміністративного правопорушення досягли 16-річного віку.

Права, свободи й інтереси малолітніх і неповнолітніх осіб, які досягли чи не досягли віку, з якого настає адміністративна процесуальна дієздатність, захищають у суді їхні законні представники – батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники чи інші особи, визначені законом. Суд з метою захисту прав, свобод та інтересів неповнолітніх осіб, котрі досягли віку, з якого настає адміністративна процесуальна дієздатність, і котрі беруть участь у справі, може залучити до участі у справі їхніх законних представників.

У Кримінальному кодексі України (далі – КК України) [7] визначено, що кримінальний відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилось 16 років. Неповнолітні, що вчинили злочини у віці від 14 до 16 років, можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності лише за вчинення злочинів, вичерпний перелік яких наведений у ч. 2 ст. 22 КК України. Зважаючи на вікові та психологічні особливості неповнолітнього, визначальну роль впливу навколишнього середовища на формування характеру дитини, законодавець передбачив певні відмінності судочинства щодо неповнолітніх, яке визначається як особливим підходом до захисту їхніх прав, так і колом обставин, що обов'язково необхідно встановити в кримінальному провадженні. Так, кримінальний процесуальний закон передбачає можливість одночасного представництва інтересів неповнолітнього як з боку захисника, так і з боку законного представника. Як останні можуть бути залучені батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники, повнолітні близькі родичі чи члени сім'ї, представники органів опіки та піклування, установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває неповнолітній. Також Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) [8] визначає певні особливості провадження щодо неповнолітнього, а саме: виклик неповнолітнього здійснюється через законних представників; допит проводиться в їх присутності (не може тривати без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день) і роз'яснюється право заперечувати проти запитань і ставити запитання неповнолітньому; до неповнолітньої особи не може бути застосований привід свідка. Законодавець передбачив проведення допиту неповнолітнього свідка, потерпілого в режимі відеоконференції при трансляції з іншого приміщення з метою захисту неповнолітніх або малолітніх осіб, їх морального здоров'я, виключити прямий контакт неповнолітніх із особами, які можуть тим чи іншим способом негативно вплинути на них (заякати). У виняткових випадках, коли участь законного представника може завдати шкоди інтересам неповнолітнього правопорушника, суд за його клопотанням, клопотанням прокурора чи за власною ініціативою на будь-якому етапі провадження має право своєю мотивованою ухвалою обмежити участь законного представника у виконанні окремих процесуальних чи судових дій або взагалі усунути його від участі у провадженні й залучити, замість нього, іншого законного представника (ч. 3 ст. 488 КПК України). Положення ст. 495 КПК України передбачають можливість суду видалити неповнолітнього обвинуваченого із зали судового засідання на час дослідження обставин, що можуть негативно вплинути на нього. Після дослідження таких обставин обвинувачений повертається до судової зали й ознайомлюється з результатами дослідження обставин. Також положення ст. 500 КПК України закріплює те, що судовий розгляд здійснюється без залучення неповнолітнього обвинуваченого при вирішенні питання про застосування до нього примусових заходів

виховного характеру. Позитивним моментом є те, що КПК України має спеціальну главу, присвячену неповнолітнім (глава 38), що визначає всі особливості участі неповнолітніх, не посилаючись на додаткові нормативні акти, на відміну від інших кодексів.

Певним недоліком чинного законодавства вбачається те, що кримінальне провадження у справах неповнолітніх, малолітніх залишається модифікацією загального кримінального процесу й тому більшою мірою, ніж того вимагають стандарти ювенальної юстиції, має каральний і надто формалізований характер, не усуває соціально-психологічної дискримінації дитини і слабко впливає на її ресоціалізацію.

Відповідно до положень Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) [9], неповнолітній може особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки на підставі ст. 29 ЦПК України в суді у справах, що виникають з відносин, у яких він особисто бере участь, якщо інше не встановлено законом. За небажання чи неможливості неповнолітньої особи самостійно захищати свої права в суді в її інтересах має діяти законний представник.

Маючи статус позивача чи відповідача або іншої особи, котра бере участь у справі, неповнолітній наділяється всіма правами й обов'язками, які визначені в ст. 27 ЦПК України, і, відповідно, не може бути будь-яких привілеїв, порівняно з повнолітніми учасниками процесу. Але аналізуючи положення ст. 31 ЦПК України, необхідно звернути увагу на права, якими наділені суб'єкти процесу, а саме: право укладання мирової угоди, визнання позову, відмова від позову. Якщо повнолітні учасники процесу повною мірою усвідомлюють значення своїх дій, то неповнолітні особи через відсутність достатнього життєвого досвіду та вікові особливості можуть мати помилкові уявлення про правильність своєї поведінки. У разі реалізації зазначених прав для неповнолітнього можуть мати місце певні наслідки у вигляді неможливості повторного звернення до суду особисто або через законного представника чи задоволення явно необґрунтованих вимог позивача. Тому ці права неповнолітніх повинні бути більш захищені й закріплені на законодавчому рівні.

Розглядаючи обов'язки неповнолітнього як сторони у справі, визначили також певні прогалини щодо можливості їх реалізації. Обов'язок збирання та подання доказів для підтвердження вимог і заперечень сторін є важливим для забезпечення своєчасного та правильного вирішення справи по суті. Але, враховуючи недостатність необхідних правових знань і життєвого досвіду для захисту своїх прав та інтересів, цей обов'язок реалізується не повно. Тому в таких справах необхідно залучати законного представника, який буде надавати правову допомогу такій особі, а також і щодо збирання доказів [2, с. 231].

Також положення щодо обов'язку сплати судових витрат, у тому числі й судового збору, теж реалізується не повною мірою, враховуючи обмежену фінансову спроможність, яка повністю або частково залежить від матеріальних можливостей батьків.

Розглядаючи можливість участі неповнолітніх у кримінальному, адміністративному та цивільному судочинстві, доходимо висновку, що повнолітні особи більшою мірою реалізують свої права в цивільному судочинстві як самостійні суб'єкти. В адміністративному судочинстві їхні права захищають законні представники за їх участі чи без них, а у кримінальному – законні представники й захисники.

Особливі права мають малолітні та неповнолітні особи, перебуваючи в статусі свідків у будь-якому провадженні. Аналізуючи норми КПК України, ЦПК України та КАС України, можна визначити певні особливості допиту таких осіб:

- розширене коло учасників процесу (повинен бути присутній спеціаліст у галузі дитячої психології, педагог, законний представник, за необхідності – лікар);

- потрібно врахувати, що неповнолітні, а особливо малолітні свідки схильні до навіювання з боку дорослих осіб (варто враховувати емоційний стан);

- при проведенні допиту доцільно одержати якомога повнішу інформацію про неповнолітнього свідка;

- допит неповнолітнього, а особливо малолітнього потрібно проводити у формі бесіди для встановлення психологічного контакту (щодо малолітніх можна використовувати елементи гри);

- допит неповнолітнього не повинен тривати довго (концентрована увага малолітнього триває приблизно 15–20 хв.);

- неповнолітніх свідків до 16 років не попереджають про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань чи давання неправдивих показань і не приводять до присяги (їм тільки роз'яснюється обов'язок давати правдиві показання), але варто запевнити дитину, що її правдиві показання є важливими для правильного вирішення справи [2, с. 236].

У виняткових випадках, коли це необхідно для встановлення істини, на час допиту осіб, які не досягли повноліття, із зали судового засідання за ухвалою суду може бути видалена та чи інша особа, яка бере участь у справі, щоб вона не могла вплинути на неповнолітнього свідка своєю присутністю. Після закінчення допиту цій особі повідомляють про показання неповнолітнього свідка й надають можливість поставити свідку запитання [10, с. 452].

Висновки. Отже, участь малолітніх і неповнолітніх у судочинстві є неоднозначною і залежить від статусу, який вони мають. Але в будь-якому випадку судовий процес повинен здійснюватися з урахуванням особливостей та індивідуальних якостей дитини, її психологічного стану й реалізації її законних прав та інтересів. На нашу думку, варто врахувати всі особливості участі дітей у національному судочинстві й закріпити їх в окремому розділі відповідного процесуального закону (ЦПК України та КАС України) для чіткого визначення їхніх прав та обов'язків і захисту їхніх інтересів.

Чинним законодавством також не заборонено дітям перебувати в залі судового засі-

дання, що не є позитивним. Адже, урахувавши їхній психологічний і фізіологічний розвиток, вони можуть заважати судовому процесу або неправильно його сприймати, що негативно вплине на їх становлення як особистості. Як зазначає Є.Г. Коваленко, абсолютно незвичний і дивний для неповнолітнього антураж публічного судового допиту пригнічує його, заважає зосередитися та зрозуміти, що від нього хочуть і що він повинен говорити [11, с. 385]. Тому найбільш удаю було б обмежувальна норма щодо присутності дітей у розгляді судових справ, як це було закріплено у КПК України 1960 р.

Вікові особливості неповнолітніх, малолітніх вимагають посилення їхньої правової захищеності перед загальним правосуддям, застосування деяких особливих правил, які, не змінюючи й не скасовуючи загальної процесуальної форми провадження, створювали б додаткові процесуальні гарантії для неповнолітніх і малолітніх.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV (з подальшими змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України – 2003. – № 40–44. – С. 356.
2. Цивільний процес України : [підручник] / за ред. Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, Н.Ю. Голубевої. – К. : Істина, 2011. – 678 с.
3. Коваленко А.В. Участь малолітніх та неповнолітніх осіб у цивільному процесі / А.В. Коваленко // Проблеми захисту прав та свобод людини і громадянина – Ч. : Десна Поліграф, 2014. – 712 с.
4. Господарський процесуальний кодекс України від 06 листопада 1991 року № 1798-XII (з подальшими змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України – 1992. – № 6. – С. 56.
5. Кодекс адміністративного судочинства України від 06 липня 2005 року № 2747-IV (з подальшими змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України – 2005. – № № 35–36, 37. – С. 446.
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07 грудня 1984 року № 8073-X (з подальшими змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради Української УРСР. – 1984. – Додаток до № 51. – С. 1122.
7. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 року № 2341-III (з подальшими змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України – 2001. – № 25–26. – С. 131.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI (з подальшими змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України – 2013. – № № 9–10, 11–12, 13. – С. 88.
9. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV (з подальшими змінами і доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40–41, 42. – С. 492.
10. Криміналістика : [підручник] / за ред. В.Ю. Шепітька. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 728 с.
11. Коваленко Є.Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України : [підручник] / Є.Г. Коваленко – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 632 с.